

ДИТЯЧИЙ РУХ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА: ПОНЯТТЄВО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Коляда Н. М., Левченко Н. В.

ВСТУП

Питання розробки поняттєвого апарату в наукових дослідженнях набуває особливого значення. Будь-яка наука, зокрема її теоретична система, охоплює систему понять, в яких виражаються окремі сторони процесів та явищ, що вивчаються конкретною дисципліною. Саме поняття як основа знання включене до процесу пізнання, є засобом формування нових висновків. У зв'язку із цим постає проблема пошуку методологічних підходів дослідників до розробки поняттєвого апарату.

Невіддільною складовою частиною вивчення діяльності дитячого руху є наукове осмислення його історії, що можливе за умови розробки методологічних основ дослідження цього соціально-педагогічного явища. Методологія як науковий метод пізнання світу акцентує на методах, шляхах дослідження істинного й практично ефективного знання¹.

Дослідження розвитку будь-якого історико-педагогічного, соціально-педагогічного явища, в тому числі й дитячого руху, має своє пошукове поле, свій, притаманний саме йому дослідницький простір, свою методологію.

Тому важливим етапом у формуванні теоретико-методологічних основ нашої роботи стало обґрунтування методології дослідження дитячого руху. Зокрема, методологічну основу дослідження склали сукупність таких підходів:

- системно-хронологічний підхід, що дав змогу розглядати дитячий рух як системне соціально-педагогічне явище, цілісне багаторівневе утворення в єдності взаємозалежних складників на всіх етапах його розвитку;

- детерміністський підхід, завдяки якому розвиток дитячого руху трактується як поле реалізації психофізіологічних особливостей розвитку дитини, що передбачають у підлітковому та юнацькому віці домінування групових форм діяльності, існування різних об'єднань дітей як невіддільної умови їхньої соціалізації тощо;

---

¹ Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям. Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с. С. 19.

– синергетичний підхід застосовано для дослідження дитячого руху як багатовимірного системного утворення відкритого типу, провідним принципом життєдіяльності якого є самоорганізація, що здійснюється на засадах постійної та активної взаємодії із зовнішнім середовищем.

У сучасній науці простежується тенденція до узгодження основних підходів щодо розуміння природи дитячого руху, його сутності, принципів побудови й функціонування. У такому контексті важливим є аналіз та узагальнення поняттєво-категоріального аспекту дослідження означеного явища.

Поняттєвий апарат дитячого руху – це система наукових категорій, що відбивають найістотніше в розвитку дитячих структур, формувань. Основні поняття дитячого руху видозмінювалися залежно від особливостей і завдань того чи іншого періоду його розвитку, зумовлених соціально-економічними чинниками, станом теорії та практики дитячого руху².

У розробці поняттєвого апарату проблеми розвитку дитячого руху спостерігається певна неупорядкованість, що спонукає до його удосконалення та впорядкування в такій галузі знань. А це певною мірою помітно знижує рівень досліджень з означеної проблематики, інколи призводить до хибного розуміння окремих її аспектів (наприклад, джерел, передумов виникнення та розвитку дитячого руху). Зокрема, найпоширенішою помилкою, якої припускаються дослідники, є стирання відмінності між дитячим рухом, дитячим комуністичним рухом і піонерським рухом.

1. Поняття «дитячий рух»:

поняттєво-категорійний аспект дослідження

Одним із методологічних орієнтирів нашого дослідження є з'ясування сутності ключових категорій та їх видових понять-категорій.

Так, для з'ясування сутності ключового поняття «дитячий рух» необхідно насамперед з'ясувати сутність *категорії «рух»*. Для повнішого уявлення про об'єкт пізнання ми здійснили аналіз сутності поняття «рух» у загальнофілософському, лінгвістичному, соціологічному й психолого-педагогічному сенсі. Так, в узагальнене визначення поняття «рух» включені такі його смислові характеристики: 1) безперервний процес розвитку матеріального світу; внутрішня спонука, викликана яким-небудь відчуттям, переживанням; перехід з одного стану, з однієї стадії розвитку в іншу; б) спільні дії різних

---

² Детское движение : словарь-справочник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с. С. 243.

соціальних груп, об'єднаних загальною метою зміни соціального статусу; генезис соціального руху – конфлікти, незадоволеність, що спонукають певну частину людей шукати форми самореалізації; органічна частина суспільних проявів людей (організацій, об'єднань, самоврядування та іншого)³. Отже, «рух» у світлі сучасних наукових знань розуміється в контексті його зв'язку з феноменами простору, часу й енергії.

Наступним у поняттєво-термінологічному арсеналі дослідження поняття «дитячий рух» виокремлюємо *категорію «дитинство»* – явище-реальність, невіддільна частина людського суспільства; «самостійний організм»; особливий суб'єкт багатопланових різнохарактерних відносин, в яких воно об'єктивно ставить завдання та цілі взаємодії з дорослим суспільством, визначаючи напрями їхньої діяльності з ним; суспільно значущий світ, що розвивається, головною метою якого є дорослішання – освоєння, привласнення, реалізація дорослості («визрівання в нім себе»)⁴. Сама природа категорії дитячого руху побудована на ідеї природної активності дітей, їх закономірного прагнення до об'єднання в спільноти однолітків, в яких підліток бачить засіб самозахисту, самовизначення, самоствердження⁵.

Аналіз різних поглядів учених, теоретиків і практиків дає підстави стверджувати, що складність і багатогранність поняття «дитячий рух» зумовили різноманітність підходів до його трактування, що пояснюється низкою причин. Дискусійним натеper залишається питання не лише про час зародження дитячого руху як соціального феномену, а генезу цього поняття, дефініції, а також про доцільність і коректність її використання на різних етапах розвитку досліджуваного соціально-педагогічного явища. Пояснюється це тим, що переважна більшість дослідників переконана, що в окремі періоди дитячий рух був представлений діяльністю однієї-єдиної дитячої організації – піонерської – і тому не коректно говорити про розвиток у ці роки дитячого руху з усіма властивими для цієї категорії ознаками.

Так, Т. Трухачова, визначаючи періоди розвитку дитячого руху, робить акцент на тому, що лише для так званого до піонерського періоду (кінець ХХ ст. – 1924 р.) було характерним поняття «дитячий рух» – «<...> процес виникнення, становлення, розвитку й розпаду дитячих груп, створених на добровільній основі самими дітьми або за

---

³ Словарь по социологии. Москва : Политиздат, 1988. 678с. С. 124–125.

⁴ Алиева Л.В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Москва, 2002. 322 с. С. 24.

⁵ Детское движение : словарь-справочник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с. С. 244.

участю дорослих, зі встановленим або без встановленого членства, єдиної мети й загальних завдань, єдиних законів і звичаїв, символів і ритуалів, програм і форми одягу»⁶. Наступний же, піонерський період – це «<...> період існування єдиної громадсько-політичної дитячої (піонерської) організації» (Т. Трухачова)⁷.

Ми не можемо цілком погодитися із цією думкою щодо відсутності ознак дитячого руху як такого після 1924 р. Підтвердженням цього є: по-перше, той факт, що піонерська організація перетворилася на єдину масову дитячу організацію, починаючи тільки з другої половини 30-х рр. ХХ ст. (підтвердженням чого є реальні факти, документальні матеріали й спогади сучасників); по-друге, існування в цей період інших (некомуністичних) організацій на території СРСР та УСРР, а також діяльність некомуністичних українських організацій в еміграції.

На думку інших дослідників (Л. Алієва, І. Руденко й інші), генезу поняття «дитячий рух», в якому відбився історичний факт появи нової форми соціального виховання, яка «заповнювала односторонній раціоналістичний характер школи» ХХ ст., слід відносити до початку ХХ ст.⁸

Уперше поняття «дитячий рух» виникає на початку ХХ ст. на позначення дитячої активності, «дитячої громадськості», дитячої енергії, як характеристика особливого стану дитинства, засобу виховання в кожній окремо взятій країні, як визнання нового історичного факту-події. Перші оцінки, визначення цієї категорії мали переважно педагогічний характер, відбивали пошук демократизації, гуманізації освіти, виховання («нова форма виховання», «форма позашкільного соціального виховання», «засіб самовиховання»). За мірою розвитку цього явища як соціально-педагогічної реальності первинні поняття зазнавали історично, соціально, суб'єктивно зумовлених змін. Разом із загальним поняттям «дитячий рух» виникають поняття, що конкретизують таку реальність: скаутський, піонерський, комуністичний рухи; дитячі організації, дитячі громадські об'єднання, самодіяльні клуби, органи самоврядування, які «<...> часто

---

⁶ Детское движение : словарь-справочник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с. С. 214.

⁷ Детское движение : словарь-справочник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с. С. 217.

⁸ Игра и детское движение / сост. и ред. И.В. Руденко. Тольятти : Фонд Развития через образование, 2002. 73 с. С. 37.

підміняли собою родові поняття, обмежували, спотворювали природно об'єктивну суть дитячого руху»⁹.

Таким чином, результати осмислення категорії «дитячий рух» на різних етапах його розвитку доводять його смислову неоднозначність, переважно суб'єктивне розуміння суті конкретних структур (скаутський рух, піонерська організація, дитяче об'єднання, загін, дружина й інше).

На сучасному етапі (починаючи з 90-х рр. ХХ ст.) розвитку педагогіки дитячого руху та її послідовниці соціокінезики з'явилися нові підходи до трактування поняттєвого апарату дитячого руху, визначення його основних категоріальних понять. Одна з причин – в умовах реформування суспільства кінця 80-х – першої половини 90-х рр. ХХ ст., а згодом розпуску єдиної дитячої організації більшість колишніх визначень багатьох понять втратили сенс. Розробка поняттєвого апарату набуває розвитку на «більш творчій і вільнорумній основі», зокрема, спостерігаються спроби дати вільніші від політичної обмеженості визначення, пов'язані із сучасними особливостями розвитку дитячого руху, вказується на його соціально-педагогічне й психологічне значення для формування особистості дитини. Усі сучасні підходи до визначення основних понять дитячого руху «<...> виходять з ідеї про природну активність дітей, їхнього закономірного прагнення до об'єднання в товариства однолітків, в яких дитина бачить засіб самозахисту, самовизначення, самоствердження себе як особистості»¹⁰.

Ми здійснили аналіз сучасних підходів до визначення категорії «дитячий рух» і викладення пов'язаних із цим проблем.

Однією з проблем під час визначення поняття «дитячий рух» є його часткове (а іноді повне) ототожнення з молодіжним рухом. Так, відповідаючи на питання «Чи існує дитячий рух незалежно від молодіжного, чи його слід вважати складовою частиною?», більшість сучасних вітчизняних дослідників переконані, що дитячий рух, хоч і має певну самостійність, утім є складовою частиною молодіжного руху.

Насамперед пояснюють це тим, що поняття «діти» й «молодь» (зокрема їхні вікові межі) визначені неоднозначно. Згідно з «Конвенцією про права дитини» дитиною вважається особистість у віці від 0 до 18 років. Згідно із Законом України «Про сприяння

---

⁹ Алиева Л.В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Москва, 2002. 322 с. С. 24.

¹⁰ Басов Н.Ф. Науковедческие аспекты исследования истории детского движения в России: Методология, историография, источниковедение (нач. ХХ в. – 90-е гг.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Москва, 1997. 348 с. С. 31, 36–37.

соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993 р., *зі змінами*) особистість, яка досягла віку 14 років, віднесено до категорії «молодь». У віковій періодизації, що її пропонує психологічна наука, також відсутня загальноприйнята періодизація¹¹.

Відповідно й у сучасних визначення дитячих і молодіжних громадських організацій, що наведені в Законі України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1 грудня 1998 р.)¹² наявна неузгодженість вікових меж їхніх членів. Відповідно до зазначеного закону молодіжні громадські організації – це об'єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення та захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів. Дитячі громадські організації – об'єднання громадян віком від 6 до 18 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, й соціальне становлення як повноправних членів суспільства.

Недосконалість законодавчої бази, безумовно, впливає і на практичний бік справи. Так, відповідно до статутних положень молодіжних організацій їхніми членами можуть бути особи віком від 14 років. А є молодіжні організації, які у своєму складі мають підструктури, до яких залучено дітей 5–6-річного віку. Крім цього, багато організацій, що називають себе дитячими, мають у своєму складі молодих людей віком старше 18 років¹³.

Крім «розмитості» вікових меж під час визначення понять «діти» й «молодь», є й інші чинники, які вносять певні суперечності в розмежування дитячого й молодіжного рухів. Усе це позначається і на недосконалості поняттєвого апарату дитячого руху у вітчизняній теорії та практиці.

Про це, зокрема, свідчить практична відсутність тлумачення поняття «дитячий рух» в українській словниково-довідковій літературі – не лише педагогічній, а й в інших наукових галузях. В окремих виданнях зустрічаються лише визначення дитячих

---

¹¹ Дитячі об'єднання України у вимірах минулого та сучасного : довідник-посібник / Р.М. Охрімчук, Л.В. Шелестова, О.В. Кравченко та ін. Луганськ : Альма-матер, 2006. 256 с. С. 12.

¹² Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 01 грудня 1998 р. № 281-ХІV (у редакції від 01 січня 2012 р.) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-14#Text>.

¹³ Дитячі об'єднання України у вимірах минулого та сучасного : довідник-посібник / Р.М. Охрімчук, Л.В. Шелестова, О.В. Кравченко та ін. Луганськ : Альма-матер, 2006. 256 с. С. 13.

громадських організацій, об'єднань. Згадка про дитячий рух як родове поняття, що об'єднує такі видові категорії, як «дитяча організація», «дитяче об'єднання» (в тому числі громадське) в сучасних українських наукових виданнях практично відсутня.

Розробка дитячого руху як історико-педагогічної проблеми соціально-педагогічної науки потребує визначення його поняттєвого апарату. Проте спеціальних наукових праць, присвячених дослідженню та визначенню поняттєвого апарату дитячого руху, поки що немає.

Окремі сучасні дослідники пропонують визначення понять «дитячий рух», «дитяче об'єднання», «дитяча організація», «дитяче громадське об'єднання», «дитячий громадський рух». Ураховуючи, що поняттєвий апарат дитячого руху, розроблений у роки моноідеології, не відповідає сучасним вимогам, дослідники намагаються дати більш незалежні, деполітизовані трактування цього поняття.

Зупинимося на аналізі тих трактувань основних дефініцій («дитячий рух», «дитячий громадський рух», «дитяче об'єднання», «дитяча організація», «дитяче громадське об'єднання», «дитяча громадська організація» та інші), які найбільш точно й вдало розкривають сутність дитячого руху як соціально-педагогічного явища.

Так, дослідники В. Кудинов, Л. Кузнецова, І. Нікітін трактують дитячий рух як конкретно-історичне явище, стан інституційної організованості дітей. К. Дмитрієнко, Г. Іващенко, Р. Литвак, М. Кульпедінова, Е. Мальцева звернули увагу на його виховну сутність, соціально-педагогічну природу. Водночас В. Луков, О. Титова, Т. Трухачова співвіднесли дитячий рух із формою вияву активної діяльності дітей і підлітків, системою, орієнтованою на реалізацію якої-небудь ідеї, пов'язаної зі змінами соціальної дійсності. У дослідженні Л. Алієвої дитячий рух визначається як об'єктивно-суб'єктивна соціально-педагогічна реальність, що усвідомлюється державою та суспільством як особливий, конкретно історичний, соціально-педагогічний феномен, теоретично й емпірично осмислене прогнозоване явище, суб'єкт сучасного виховного простору¹⁴.

На думку О. Титової, поняття «дитячий рух» може вживатися в декількох значеннях, що відбивають різномасштабні явища. У загальному значенні під дитячим рухом розуміється сукупність дій усіх дитячих громадських об'єднань та організацій, створених у регіоні. Проте в рамках такого загального соціального явища вона бачить специфіку окремих видів дитячого руху, що відрізняються передусім змістом і спрямованістю діяльності певного типу об'єднань

---

¹⁴ Детское движение : словарь-справочник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с. С. 60–62.

та організацій (дитячий екологічний рух, комунарський рух і подібні). Сюди можна віднести й піонерський рух, і дитячий комуністичний рух¹⁵. На думку М. Басова, у визначеннях, запропонованих О. Титовою, йдеться справді про дитячий рух, дитячі об'єднання; відзначається відсутність тенденцій на політизованість понять, не повторюються широко використовувані раніше у визначеннях ідеологічні штампи; дослідниця обґрунтовує своє розуміння проблеми, розкриває сутність усього нового, що з'явилося в дитячому русі останніми роками¹⁶.

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу ряд вітчизняних наукових, навчальних і навчально-методичних видань¹⁷, які повністю або частково присвячені питанням науки про дитячий рух, зокрема її поняттєво-категоріальному апарату. Однак вони містять окремі визначення понять, які є досить суперечливими.

З сучасних вітчизняних видань заслуговує на увагу словникове видання «Робота соціального педагога з дитячими та молодіжними організаціями» (2007 р.), в якому вміщено ряд визначень, дотичних до поняття «дитячий рух» та його похідних (громадська організація, громадський рух, громадське об'єднання, дитячі громадські об'єднання, дитячі громадські організації)¹⁸.

Таким чином, аналіз різних трактувань поняття «дитячий рух» дає змогу стверджувати, що єдиного з-поміж них, яке відповідає вимогам розвитку сучасної теорії та практики, нині немає. Проте загальні підходи до проблеми знайдені: по-перше, майже всі дослідники зійшлися на думці про те, що дитячий рух є частиною єдиного соціального руху; по-друге, поняття «дитячий рух» ширше за поняття «дитяче об'єднання» та «дитяча організація».

Загалом автори називають такі ознаки дитячого руху: різноманітність спільнот; демократичність відносин; спільні дії дітей і зацікавлених дорослих; спрямованість на реалізацію якоїсь ідеї (цілі), пов'язаної зі зміною соціальної дійсності або свого статусу в суспільстві; самодіяльність; орієнтованість на задоволення

---

¹⁵ Детское движение : словарь-справочник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с. С. 63.

¹⁶ Басов Н.Ф. Научно-исследовательские аспекты истории детского движения в России: Методология, историография, источниковедение (нач. XX в. – 90-е гг.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Москва, 1997. 348 с. С. 33.

¹⁷ Троцько Г.В. Українські дитячі та молодіжні громадські організації : навчальний посібник / Г.В. Троцько, І.М. Трубавіна, Т.М. Хлебнікова. Харків : ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 1999. 206 с.

¹⁸ Робота соціального педагога з дитячими та молодіжними організаціями : словник-довідник / уклад. О.Д. Балдинюк. Київ : Науковий світ, 2007. 95 с. С. 17–18, 24.

різноманітних інтересів підлітків і дорослих¹⁹. Таке трактування понять відрізняється від уже відомих розкутістю поглядів на дитячий рух, свободою від моноідеології, від традиційно заполітизованих колишніх визначень, які довгі роки створювалися в директивних партійних документах.

У процесі обґрунтування поняттєвого апарату нашого дослідження однією з перших операцій із термінами дитячого руху стало виявлення так званих *основних і базових понять*, згрупованих за принципом їхньої фундаментальності, значущості для цієї галузі знань. Водночас такий підхід має міждисциплінарний характер і його застосування не суперечить специфічним особливостям історії дитячого руху.

У такому контексті важливими завданнями нашого дослідження є встановлення *співвідношення понять «дитячий рух», «дитяча організація», «дитяче об'єднання», з'ясування сутності різновидів дитячого руху (зокрема поняття «дитячий громадський рух»)* та інше. Відповіді на ці й інші питання дадуть нам змогу з'ясувати особливості становлення та розвитку дитячого руху як соціально-педагогічного явища в хронологічних межах дослідження. Потрібно знайти відповіді на такі питання: чи можна вважати дитячим рухом прояв дитячої громадської активності на початку ХХ ст.? чи доречно говорити про наявність дитячого руху у 20–30-х рр. ХХ ст.? чи можна назвати дитячий рух цього періоду громадським? та інші.

З метою з'ясування сутності різновиду дитячого руху (об'єднання, організації) – *дитячого громадського руху* (об'єднання, організації) – та його співвіднесення з основною дефініцією («дитячий рух») ми проаналізували різні погляди на трактування цього поняття.

Серед інших заслуговує на увагу підхід Е. Мальцевої, яка виділяє три ознаки відношення поняття «громадський» стосовно дитячого руху (об'єднання, організації): 1) громадський – це те, що не підкоряється державі й системі освіти, що не є частиною освітньої системи (школи, позашкільних установ), але що має (за певних умов, зафіксованих у Законі) підтримку держави, а значить – підтримку школи й інших освітніх структур; 2) громадський – це те, що ініціюється знизу – дітьми й дорослими, які розділяють загальну соціальну ідею; 3) громадський – це спрямоване на перетворення навколишнього життя, тобто має суспільно значущий сенс, приносить користь людям²⁰.

---

¹⁹ Басов Н.Ф. Научно-исследовательские аспекты истории детского движения в России: Методология, историография, источниковедение (нач. ХХ в. – 90-е гг.); дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Москва, 1997. 348 с. С. 29–30.

²⁰ Мальцева Э.А. Детская общественная организация как пространство социального воспитания подростков : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Ижевск, 2006. 420 с. С. 71–72.

У такому контексті дитячий рух у хронологічних межах нашого дослідження (початок ХХ ст. – середина 30-х рр. ХХ ст.) має частково громадський характер, оскільки вираження першої ознаки (належність до державних структур) на різних етапах суспільного розвитку мало змінний характер.

Не менш важливим для будь-якого наукового дослідження та обґрунтування його теоретико-методологічних засад є класифікація (типологія) досліджуваного явища. У цьому плані заслуговують на увагу напрацювання сучасних дослідників, які здійснили класифікацію дитячого руху за такими ознаками: за територіальною ознакою – дитячий рух у масштабах держави, в масштабах регіону, в масштабах міста або району; за віковою ознакою – дитячий, дитячо-юнацький, молодіжний рух; за спрямованістю діяльності – дитячий екологічний, комунарський, скаутський, піонерський, військово-патріотичний рух²¹.

Таким чином, у поняттєвому аспекті категорія «дитячий рух» є досить різноманітною та різнорівневою. Тому постала потреба в процесі аналізу поняттєво-категоріального апарату дослідження систематизувати різні підходи до визначення поняття «дитячий рух» (об'єднання, організації як його структурних частин) із метою обґрунтування власного трактування досліджуваного соціально-педагогічного явища.

2. Дитячий рух як соціально-педагогічна категорія

Здійснивши аналіз різних опрацьованих нами підходів, ми дійшли висновку, що нині в науковій літературі *дитячий рух* розглядається як *явище соціальне, психологічне й педагогічне*.

У *соціальному сенсі* дитячий рух розглядається як вид соціального руху, «<...> спільні дії різних соціальних демографічних, етнічних груп, яких об'єднують загальні цілі – змінити свій соціальний статус; загальні цінності (революційні або консервативні, руйнівні або позитивні); загальна система норм, що регулює і регламентує поведінку його учасників»²².

Як показав аналіз різних визначень, соціальні сенси закладені у всіх визначеннях досліджуваних понять (Л. Алієва, А. Кирпичник, Д. Лебедев, Т. Трухачова й інші), відповідно до яких дитячий рух (об'єднання, організація) – це об'єктивний вияв закономірності цивілізаційно-антропологічного розвитку людського суспільства;

---

²¹ Детское движение : словарь-справочник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с. С. 64–65.

²² Детское движение : словарь-справочник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с. С. 64.

суб'єктивна соціальна реальність суспільного устрою, в якій відбилася найбільш прогресивна суспільно-політична самодіяльність молоді; конкретно-історичний стан інституційної організованості дітей і підлітків, що характеризується наявністю та динамікою різного типу добровільних спільнот, об'єднань, організацій, формувань; складова частина соціального руху, що репрезентує спільні дії дітей і дорослих, які об'єдналися з метою напрацювання соціального досвіду; одна з форм соціальної активності дітей і підлітків; спосіб освоєння дітьми світу й впливу на нього шляхом колективної діяльності в колі однолітків; соціальний різновид малої групи, що функціонує як соціальна організація; сукупність координованих сумісних дій особливої соціально-демографічної групи дітей, що об'єднуються з допомогою дорослих у різного роду формування з метою зміни свого статусу й становища в суспільстві для досягнення своїх інтересів, для саморозвитку й освіти, для активної участі в суспільному житті; спосіб реалізації можливості дітей брати участь в обговоренні нагальних проблем їхнього життя та життя суспільства, організовувати дії щодо поліпшення навколишнього світу.

Узагальнюючи наведені трактування, можна стверджувати, що дитячий рух (об'єднання, організація) – явище соціальне.

Дитячий рух одночасно розглядають і як *психологічну категорію*. У поняттях «дитячий рух» («об'єднання», «організація») відбиті психологічні механізми самореалізації особистості, а також психологічні особливості групової взаємодії, що є галуззю психології, зокрема соціальної психології. З цих позицій дитячий рух розглядається як психологічне середовище становлення та розвитку особистості підлітка; можливість саморозкриття особистості в середовищі, де дитина найкомфортніше себе почуває; спосіб задоволення потреби дітей в об'єднанні; можливість самозахисту, самоствердження, самовизначення себе як особистості; мала група – соціально-психологічна спільність, що має вільно сформовану організаційну структуру, демократичну ієрархію «дорослий – дитина» й активні особисті соціальні відносини, що здійснюються в ролях, зміст яких формує взаємодія всередині групи²³.

На нашу думку, дитячий рух (об'єднання, організація) насамперед є *педагогічною категорією* – в межах педагогіки, зокрема соціальної педагогіки та її об'єкта – соціального виховання. Проте у визначеннях поняття «дитячий рух» («об'єднання», «організація»), запропонованих

---

²³ Мальцева Э.А. Детская общественная организация как пространство социального воспитания подростков : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Ижевск, 2006. 420 с. С. 64.

сучасними науковцями, переважають соціальні сенси й лише в небагатьох (Л. Алієва, А. Кирпичник, Д. Лебедев, А. Малиновський, Т. Трухачова й інші) педагогічний сенс означеного соціально-педагогічного явища знаходить більш-менш чітке вираження²⁴.

Як показав аналіз, у деяких визначеннях наголошується на спрямованості виховання в дитячих громадських об'єднаннях на формування ціннісних орієнтацій, світогляду, громадянської самосвідомості. Спільним для більшості трактувань, що розкривають педагогічний сенс поняття «дитячий рух» («об'єднання», «організація»), є визнання дітей і дорослих за принципом спільності їхніх особистих і суспільних прагнень. Разом із дорослими, беручи участь у громадській значущій діяльності, в процесі організованого спілкування діти впливають один на одного, що створює своєрідний виховний простір. Усе перераховане дає можливість розглядати аналізовані поняття («дитячий рух», «дитяче об'єднання», «дитяча організація») як педагогічні.

Отже, наявність в аналізованих поняттях трьох сенсів (соціального, психологічного й педагогічного) дає змогу дослідникам обрати свій напрям вивчення дитячого руху.

Як показав аналіз трактувань поняття «дитячий рух», сучасні дослідники (як вітчизняні, так і зарубіжні) розглядають *дитячий рух* як *соціально-педагогічну категорію* – простір соціального виховання (Е. Мальцева й інші), *соціально-педагогічну реальність*, суб'єкт соціального виховання (Л. Алієва й інші), *соціально-педагогічне явище* (Е. Мальцева й інші), *соціально-педагогічну систему* (І. Руденко й інші) тощо.

З погляду педагогіки дитячий рух як стійкий, цілісний механізм, спрямований на реалізацію цілей виховання, співвідноситься з поняттям «педагогічна система». Дослідники виділяють ряд компонентів, які характеризують дитячий рух як педагогічну систему: мета, що виражається в розвитку суб'єктності дитини; діяльність, що має творчий і розвивальний характер; методи, що відбивають самодіяльне начало дитячої спільноти; форми, представлені різноманітним спектром об'єднань дітей і дорослих²⁵.

Таким чином, дитячий рух – це насамперед система, основними елементами якої виступають люди – діти й дорослі, що добровільно об'єдналися в організації, асоціації, союзи або інші види формувань

---

²⁴ Детское движение : словарь-справочник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с. С. 59–65.

²⁵ Руденко И.В. Подготовка организаторов детского движения в России (историко-педагогический анализ) : монография. Москва : Пед. общество России, 2008. 232 с. С. 15.

(спільнот) для досягнення певної мети, які перебувають в певних зв'язках і стосунках один з одним. Дитячий рух як систему вирізняє ряд ознак, до яких відносять: різноманітність спільнот, що різняться за видами, віковим і статевим складом, цілями й структурою, масштабами, кількісним складом та іншим; демократичність як наслідок різноманітності, що дає змогу самим спільнотам створювати, встановлювати й освоювати на практиці норми й процедури стосунків дорослих, дітей, дорослих і дітей; орієнтованість на задоволення різноманітних інтересів підлітків і дорослих, які добровільно покладають на себе організаторські функції в момент створення та діяльності спільнот (Т. Трухачова)²⁶.

На нашу думку, на особливу увагу заслуговує інтегрований підхід до дитячого руху як відкритої соціально-педагогічної системи, що являє собою інституціональний механізм, який забезпечує функціонування дитячого громадського руху. Відкрита соціально-педагогічна система – спосіб відтворення національної культури, соціокультурної якості й стандарту життя, системи норм і зразків педагогічної взаємодії, що відбиває діяльнісну сторону громадського буття дорослих і дітей.

На думку В. Литвиновича, діяльність усіх дитячих громадських об'єднань у відкритій соціально-педагогічній системі будується з урахуванням місця проживання, соціально-педагогічного й економічного оточення, кліматичних, географічних умов і демографічної ситуації, національної культури й традицій. Відкрита педагогічна система створює передумови для формування спільності дітей і дорослих на принципах взаємодії та партнерства, співпраці й співдружності поколінь²⁷.

У такому контексті цікавим є багатоаспектний підхід до трактування поняття «дитячий рух» у працях І. Руденко. На основі історико-педагогічного аналізу визначень поняття «дитячий рух» вона інтегрує сутність цього явища й характеризує його як соціально-педагогічну систему, конкретно-історичну інституціональну реальність, що виражає роль дитинства в суспільстві й має освітньо-культурологічний потенціал. На її думку, особливість дитячого руху як соціально-педагогічної системи полягає в тому, що потреба участі в ньому виникає тоді, коли в індивіда, особистості, групи виникає проблемна ситуація під час реалізації власних інтересів і здібностей у

---

²⁶ Детское движение : словарь-справочник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с. С. 59–60.

²⁷ Детское движение : словарь-справочник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с. С. 195–196.

взаємодії із середовищем. У такому разі дитячий рух проявляється в особливій формі організації дитячої самодіяльності, яка набуває, з одного боку, сенсу й значення середовища власної життєдіяльності дітей, а з іншого, – соціально значущої діяльності²⁸.

Отже, здійснивши аналіз наявних підходів до трактування досліджуваної категорії, у своєму дослідженні ми будемо розглядати *дитячий рух як соціально-педагогічне явище*.

Важливим моментом під час обґрунтування поняттєво-категоріального апарату дослідження (зокрема, виявлення його основних і базових понять із метою уникнення неточностей під час трактування основних дефініцій, дотичних до поняття «дитячий рух»), а також однією з важливих методологічних основ дослідження *дитячого руху* як соціально-педагогічного явища є встановлення його *структури*.

Структура будь-якого явища – це сукупність, будова, порядок елементів, що утворюють єдине ціле. Структура визначає якісну своєрідність цілісної системи. З метою всебічного викладення ми зробили спробу встановити структуру дитячого руху як системного соціально-педагогічного явища у двох вимірах («горизонтальному» й «вертикальному»).

На думку одних науковців (Л. Алієва, А. Кирпичник, Л. Кузнецова, Е. Мальцева, І. Нікітін, О. Титова, Г. Троцько, І. Трубавіна, Т. Трухачова, Т. Хлебнікова й інші), дитячий рух слід розглядати як сукупність дій і діяльностей усіх дитячих (у тому числі підліткових та юнацьких) громадських об'єднань та організацій, що створені в регіоні (краю, області) або територіальній одиниці (місті, районі). Такий підхід характеризує структуру дитячого руху в «горизонтальному вимірі» – як сукупність організаційних форм (організацій, об'єднань та інших дитячих утворень). За такого підходу основними структурними одиницями дитячого руху є: дитяча організація (дитяча громадська організація), дитяче об'єднання (дитяче громадське об'єднання). Водночас дитячий рух – це родове поняття, а об'єднання та організація – видові.

Ці ж дослідники (Л. Алієва, Р. Литвак, А. Кирпичник, Е. Мальцева, Т. Трухачова й інші) структурують дитячий рух у «вертикальному вимірі» відповідно до таких його складників: організаційна структура, методична система (форми й методи) діяльності, навчально-методичне забезпечення, підготовка кадрів та інше.

---

²⁸ Руденко И.В. Подготовка организаторов детского движения в России (историко-педагогический анализ) : монография. Москва : Пед. общество России, 2008. 232 с. С. 15.

Як бачимо, одні й ті ж автори одночасно подають структуру дитячого руху й у «горизонтальному», й у «вертикальному вимірі», що підтверджує складність дитячого руху як соціально-педагогічного явища, його різновимірність. Тому структурно дитячий рух як соціально-педагогічне явище ми розглядаємо у 2-х вимірах: «горизонтальному» (відповідно до родо-видового співвідношення організаційних форм) і «вертикальному» (з огляду на його структурні складники: організаційно-управлінський, змістовий, науково-методичний).

ВИСНОВКИ

Отже, здійснивши аналіз усіх підходів до трактування категорії «дитячий рух», визначивши його структуру, особливості як соціально-педагогічного явища пропонуємо авторське визначення такого поняття. Водночас, враховуючи складність і різновимірність структури дитячого руху, його визначення ми подаємо у 2-х сенсах: у широкому сенсі (відповідно до структурування у вертикальному вимірі) й у вузькому сенсі (відповідно до структурування в горизонтальному вимірі). У вузькому сенсі («горизонтальному» вимірі) дитячий рух – це форма самоорганізації дитячої соціальної активності, процес соціально-педагогічної співпраці рівнозначних суб'єктів соціальної дії (діти й дорослі), спрямованої на соціалізацію, соціальне виховання, соціально-педагогічну підтримку дитини, захист її прав, розвиток інтересів, реалізацію задумів тощо. У широкому сенсі («вертикальному» вимірі) дитячий рух – це цілісне складне багаторівневе динамічне відносно самостійне соціально-педагогічне явище, що охоплює взаємозалежні структурні складники (організаційно-управлінський, змістовий, науково-методичний), які забезпечують його організацію, функціонування, цілісність і залежать від характеру взаємодії об'єкта (напрям соціально-педагогічної діяльності), суб'єкта (діти) й співучасників соціально-педагогічного процесу (дорослі – організатори дитячого руху, представники громадськості й інші).

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено аналіз поняттєво-категоріального апарату дитячого руху як соціально-педагогічної системи, що є одним із завдань соціокінетики дитинства – науки про суспільний рух у дитячому середовищі.

Авторами з'ясовано, що в сучасній науці простежується тенденція до узгодження основних підходів щодо розуміння природи дитячого руху, його сутності й функціонування. У такому контексті важливим є аналіз та узагальнення поняттєво-категоріального аспекту дослідження означеного явища.

Тому важливим етапом в обґрунтуванні теоретико-методологічних основ нашої роботи стало опрацювання методології дослідження дитячого руху. Методологічну основу дослідження склала сукупність підходів, таких як системно-хронологічний, детерміністський, синергетичний та інші.

Завдання дослідження полягали в такому: поняттєво-категорійний аналіз поняття «дитячий рух»; обґрунтування дитячого руху як соціально-педагогічної категорії.

На основі аналізу різних підходів до трактування категорії «дитячий рух», визначення його структури, особливостей як соціально-педагогічного явища запропоновано авторське визначення такого поняття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алиева Л.В. Становление и развитие отечественного детского движения как субъекта воспитательного пространства : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Москва, 2002. 322 с.

2. Басов Н.Ф. Научоведческие аспекты исследования истории детского движения в России: Методология, историография, источниковедение (нач. XX в. – 90-е гг.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Москва, 1997. 348 с.

3. Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям. Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.

4. Детское движение : словарь-справочник. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. 543 с.

5. Дитячі об'єднання України у вимірах минулого та сучасного : довідник-посібник / Р.М. Охрімчук, Л.В. Шелестова, О.В. Кравченко та ін. Луганськ : Альма-матер, 2006. 256 с.

6. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 01 грудня 1998 р. № 281-XIV (у редакції від 01 січня 2012 р.) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-14#Text>.

7. Игра и детское движение / сост. и ред. И.В. Руденко. Тольятти : Фонд Развития через образование, 2002. 73 с.

8. Мальцева Э.А. Детская общественная организация как пространство социального воспитания подростков : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Ижевск, 2006. 420 с.

9. Робота соціального педагога з дитячими та молодіжними організаціями : словник-довідник / уклад. О.Д. Балдинюк. Київ : Науковий світ, 2007. 95 с.

10. Руденко И.В. Подготовка организаторов детского движения в России (историко-педагогический анализ) : монография. Москва : Пед. общество России, 2008. 232 с.

11. Словарь по социологии. Москва : Политиздат, 1988. 678 с.

12. Українські дитячі та молодіжні громадські організації : навчальний посібник / Г.В. Троцько, І.М. Трубавіна, Т.М. Хлебнікова. Харків : ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 1999. 206 с.

Information about the authors:

Koliada N. M.,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Social Pedagogy and Social Work
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
2, Sadova str., Uman, Cherkasy region, 20300, Ukraine

Levchenko N. V.,

Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department Social Pedagogy and Social Work
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
2, Sadova str., Uman, Cherkasy region, 20300, Ukraine